УДК 94(470.41)

А.Г. Галләмова

МИДХӘТ КӘРИМ УЛЫ МӨХӘРРӘМОВ: КӨРӘШЧЕ, ГАЛИМ, ӘЙДАМАН

Настоящая статья посвящена жизни и деятельности влиятельного руководителя, успешно возглавлявшего Казанский Институт языка, литературы и истории АН СССР в течении 20 лет (1963–1982) – доктора исторических наук, профессора, заслуженного деятеля науки ТАССР (1972), РСФСР (1982), кавалера пяти орденов: Ленина, Отечественной войны I и II степеней, дважды – Красной Звезды Мидхата Каримовича Мухарямова, автора более 200 публикаций, среди которых 16 монографий. Автор отмечает, что жизнь крупного татарского ученого-гуманитария приходится на советскую эпоху. Ровесник СССР, он всего на два года пережил его. М.К. Мухарямов относился к поколению историков, которые сформировались после массовых репрессий 1930-х гг., в результате которых корпорация татарской гуманитаристики была изрядно «зачищена». В историческую науку Мидхат пришел после фронта, где он служил в самый тяжелый для страны период. Серьезное ранение, в результате которого танкист, гвардии капитан М. Мухарямов потерял ногу, перечеркнуло его детские мечты о военной карьере. Но инвалидность не сломила сильного, харизматичного 23-летнего фронтовика. Он поступил и с отличием закончил Казанский юридический институт. С послевузовского периода жизнь М.К. Мухарямова напрочь связывается с исторической наукой, сначала – аспирантура, затем уверенное восхождение по лестнице научной карьеры историка: ученый секретарь, заведующий отделом сектора истории, и почти 20 лет руководства Институтом языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова, который при нем стал одним из самых мощных центров гуманитаристики Татарской АССР. В статье жизнедеятельность Мидхата Каримовича характеризуется как пример высшего «пилотажа» в социальной самореализации личности своего времени, поэтому его вклад в науку оценивается автором по особым меркам.

Ключевые слова: Советская историческая наука, Татарская АССР, советская интеллигенция, национальная культура, Институт языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР, Мидхат Каримович Мухарямов.

This article is dedicated to the life and work of an influential leader who successfully headed the Kazan Institute of Language, Literature and History of the USSR Academy of Sciences for 20 years (1963–1982) – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Scientist of the Tatar ASSR (1972), the RSFSR (1982), Cavalier of five Orders: Lenin, the Order of the Patriotic War of the 1st and 2nd degrees, twice – the Order of the Red Star Midkhat Karimovich Mukharyamov, the author of more than 200 publications, including 16 monographs. The author notes that the life of a major Tatar scholar and humanitarian falls on the Soviet era. Being the coeval of the USSR, he outlived it by only 2 years. M. K. Mukharyamov belonged to the generation of historians which was formed after the mass repressions of the 1930s, as a result of which the fellowship of Tatar humanities was pretty much “cleaned up”. Midkhat came to historical science after the front where he served during the most difficult period for the country. The tank crewman Guard Captain M. Mukharyamov was

badly wounded and lost his leg, which destroyed his dreams of a military career. But the disability did not break the strong, charismatic 23-year-old battle-front veteran. He entered Kazan Law Institute and graduated from it with honors. Starting from the postgraduate period the life of Midkhat Karimovich Mukharyamov was completely associated with historical science: first there was a postgraduate training program and then moving towards the scientific career of a historian: academic secretary, head of the historical department, and almost 20 years of leadership of G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History, under whom it became one of the most powerful centers of humanities in the Tatar ASSR. In the article the life of Midkhat Karimovich is characterized as an example of the highest "pilotage" in the social self-realization of the individual of his time therefore his contribution to science is assessed by the author by special standards.

Keywords: Soviet historical science, Tatar ASSR, Soviet intelligentsia, national culture, Institute of Language, Literature and History of the Kazan branch of the Academy of Sciences of the USSR, Midkhat Karimovich Mukharyamov.

Тарихчы, тарих фәннәре докторы (1964), профессор (1967), ТАССРның, РСФСРның атказанган фән эшлеклесе (1972, 1982), биш: Ленин, I һәм II дәрәҗә Бөек Ватан сугышы, ике тапкыр – Кызыл Йолдыз – орденнары кавалеры Мидхәт Кәрим улы Мөхәррәмов 18 ел (1963–1982) дәвамында Казандагы Тел, әдәбият һәм тарих институтын җитәкли.

Күренекле татар тарихчысы Мидхәт Кәрим улы Мөхәррәмовның тормышы Совет дәверенә туры килә. Татар гуманитаристикасын шактый «чистарткан» 1930 еллар массакүләм репрессияләреннән соң формалашкан галимнәр буынына карый ул. Беренче карашка, алдыбызга табигый сәләте, үҗәтлеге, харизмасы, совет чоры өчен дөрес килеп чыгышы аркасында гадәттән тыш карьера ясаган гади татар авылы егете язмышы килеп баса.

Мидхәт Кәрим улының әтисе совет чорында данга күмелгән Азин дивизиясендә хезмәт итә, Казанда Совет властен ныгытуда һәм шәһәрне Ак чехлардан азат итүдә катнаша. Әмма социаль лифт өчен иң уңышлы мондый позиция дә тормыш юлын «Кызыл келәм» буйлап җайлы гына узуны беркемгә дә гарантияләми.

Мидхәт Кәрим улының җитлегү чоры 1939 елда башланган Икенче бөтендөнья сугышының авыр сынауларына туры килә. Хәер, бу аның Кызыл армия командиры булу турындагы балачак хыялын тормышка ашырырга ярдәм дә итә. 1940 елда 18 яшьлек Мидхәт, Казан элемтә техникумында укуын ташлап (1938 елда мәктәпне тәмамлагач шунда укырга кергән була), Сызрань танк училищесына курсант булып китә. Фронтка яшь танкист 1942 ел башында барып керә. Бу СССР өчен сугышның иң авыр чоры була.

«Аңа, авыр танклар ротасы командирына, күп нәрсәне узарга туры килә: җанны көйдерә торган чигенүләр, дошман белән өзлексез бәрелешләр, кышкы салкыннарда һәм җәйге челләдә, көзге яңгырлар астында һәм язгы өзеклектә озакка сузылган ялыктыргыч походлар...», дип телгә ала бу сәхифәләрне Р. Әмирханов [История...,

2012, б. 76]. 1942 елның сентябрендә, авыр бәрелештән соң, М. Мөхәррәмов, каты пешеп, госпитальгә эләгә, ләкин 1942 елның декабрендә яңадан сафка баса.

Курск сугышы вакытында ул элемтә офицеры булып хезмәт иткән корпус зур батырлыклар күрсәтә һәм гвардия корпусына әйләнә. Әмма 1944 елның гыйнварында гвардия капитаны М.К. Мөхәррәмовның героик юлы каты яралану сәбәпле өзелә, хәрби карьерасына нокта куела. Аны авыр хәлдә, озын-озак юллар үтеп, Ташкент госпиталенә китерәләр. Биредә аңа уң аягын ампутацияләү белән килешергә туры килә. Көч-хәл белән, гадәттән тыш үзсүзлелеге аркасында, ул табиблардан сул аягын кистерми кала. Яшәү теләге, китапларга мәхәббәт ахыр чиктә яраларны төзәтә.

Өйгә кайткач, 23 яшьлек Бөек Ватан сугышы инвалидының тормышында яңа этап башлана: ул 1945 елда Казан юридик институтына укырга керә һәм 1950 елда аны яхшы билгеләр белән тәмамлый. Студент еллары, тормышта гаять зур кыенлыкларга очравына карамастан, Мидхәт Мөхәррәмовның Казандагы интеллектуаль-гуманитар мохиткә килеп керүендә әһәмиятле урын тота. Уку отличнигы һәм студентларның фәнни конференцияләрендә актив катнашучы буларак уңыш казанып, хәтта ул вакытта республикада төп басма булган «Кызыл Татарстан» газетасы хәбәрчесе Ян Винецкийның каләменә эләгә: журналист «Красная Татария» газетасына аның турында мәкалә яза (1948, 1 февраль) [История..., 2012, б. 13].

Югары уку йортын тәмамлап, Мидхәт Кәрим улы Мөхәррәмов тормышын тарих фәне белән бәйли, башта – аспирантура, аннары фәнни карьера баскычларыннан ышанычлы күтәрелү: гыйльми сәркатип, тарих секторы мөдире һәм 20 елга якын Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына җитәкчелек итү. Ул елларда Институт Татарстан АССРның иң куәтле гуманитаристика үзәкләренең берсенә әверелә.

Мидхәт Кәрим улының тормышы һәм эшчәнлеге – ул дәвер өчен югары пилотаж үрнәге. Аның уңышларының нигезе, ничек кенә баналь яңгырамасын, дисциплиналы хезмәткә омтылышта була: аспирант елларында ук ул системалы һәм нәтиҗәле эш күрсәтә. Яшәү шартлары авыр булса да, кандидатлык диссертациясен М. Мөхәррәмов аспирантураны тәмамлаганда ук язып төгәлли һәм уңышлы яклап та чыга.

Фәнни оешманың җитәкчесе булгач та, ул туктаусыз эшләвен дәвам итә. Култык таяклары белән йөргән Мидхәт Кәрим улы, җитәкче вазифалары белән мәшгуль булуына карамастан, кабинет галиме булып китми: күп вакытын архивларда үткәрә, Казан авиация институтында укыта, Дәүләт музееның Гыйльми советы утырышларына йөри. Ул вакытта музейның фәнни хезмәткәре Клара Романовна Синицына аның революционерлар белән үткәрелгән очрашуларда актив катнашуын, бер генә чараны да калдырмавын искә ала [История..., 2012, с. 60–63]. Мидхәт Кәрим улы «Белем» җәмгыятендә лекцияләр

укый, республика журналлары редколлегиясе, Тукай премиясе комиссиясе әгъзасы була, берничә ел рәттән Казан Шәһәр советы депутаты итеп сайлана. Үзенең хезмәттә кайнау гадәтенә ул соңгы елларында да тугры калды. Авыртулар (фронт яралары кайтавазы) газаплый башлагач та, Мулланур Вахитов, Мирсәет Солтангалиев, Сталинның татар мәсьәләсенә мөнәсәбәте турында берничә тирән эчтәлекле мәкалә яза. Аларга галимнең совет чорының идеологик тыюлары аркасында дөньяга чыгарыла алмаган фикерләре дә кергән [Мухарямов, 2012].

Мидхәт Кәрим улының «Октябрь и национально-государственное строительство в Татарии» («Октябрь һәм Татарстанда милли-дәүләт төзелеше») һәм «Гражданская война в Татарии» («Татарстанда Гражданнар сугышы») китаплары басылып чыгу XX гасыр Татарстан тарихында зур вакыйгага әверелә. «Октябрь һәм Татарстанда милли-дәүләт төзелеше» монографиясенең әһәмиятен билгеләп, Әгъдәс Хөсәен улы Борһанов болай дип яза: «Ул, асылда, Октябрь революциясе чорында татар милли-азатлык хәрәкәтендәге кайбер тарихи вакыйгаларга яңача бәя бирүгә (ул заман рөхсәт иткән күләмдә), сталинизм йогынтысында пәйда булган кайбер коточкыч тарихи бозулардан котылуга беренче җитди омтылыш иде» [История..., 2012, б. 69]. М.К. Мөхәррәмов хезмәтләрендә Россия инкыйлабы, аннан соң килгән Гражданнар сугышы чоры вакыйгаларын аңлату үзенчәлекләре аның коллегалары И.Р. Таһиров [История..., 2012, с. 33–35], Б.Ф. Солтанбәковның [История..., 2012, с. 37–44] да шундый ук бәяләре белән дәлилләнә. Үзенең автордашы, күренекле Россия тарихчысы А.Л. Литвинның: «Сугыштан инвалид булып кайткан кеше ничек башка сугышлар тарихын җентекләп өйрәнә алган?» – дигән соравына М.К. Мөхәррәмовның җавабы аның фәнни кызыксыну даирәсен аңлауга ачкыч була ала. Мидхәт Кәримовичның: «Бөек Ватан сугышында нәрсәләр яклаганымны һәм сугышлар булмасын өчен нәрсәләр эшләргә кирәклеген аңлыйсым килде», – дигән сүзләре бүген күңелләрдә аеруча көчле яңгыраш таба [История..., 2012, с. 45].

Сүзне дәвам итеп, Альтер Львовичның тагын бер күзәтүен телгә алып китү кызык булыр: «Ул бу турыда күптән хыяллана иде (сүз «Татарстанда мәдәни инкыйлаб. 1917–1937 еллар» күмәк китабында мәдәни төзелеш турында бүлек язу турында бара. («Культурная революция в Татарии». Казань, 1986). – *Ә.Г.*), мәдәният, мәгърифәт, җимерү түгел, төзү, барлыкка китерү турында язарга. Гражданнар сугышы турындагы күп кенә китаплар белән чагыштырганда, миңа ни өчендер М.К. Мөхәррәмов бу сугышны һәрвакыт шактый әрнү һәм җирәнү белән язган кебек тоела иде. Ул сугышта тәнне һәм җаннарны үтерүләрен, имгәтүләрен дәреслекләрдән түгел, тормышның үзеннән белә иде шул...» [История..., 2012, б. 47].

Бу сүзләр Мидхәт Кәрим улы күңелендәге гражданлык җаваплылыгы, тирән гуманлылык хисләре турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Совет чоры йомгакланганда, хәбәрдарлык тантана иткән

үзгәртеп кору чорында язылган соңгы хезмәтләренең берсендә ул Татарстан АССР мәдәниятендә башланган Яңарыш, Ренессанс турында, монда яшәгән халыклар милли сәнгатенең төрле тармакларындагы казанышларын җентекләп күзәтеп, сокланып сөйли.

Әлбәттә, совет иҗат интеллигенциясе эшчәнлеген регламентлаган катгый идеологик кысалар М.К. Мөхәррәмовның төп хезмәтләре эчтәлегенә дә тәэсир итми кала алмый. Шуңа да карамастан, аның биографиясендә аларның чикләреннән чыгу омтылышы факты киң билгеле. Бу хәл аның 1917 елгы революциядә милли азатлык хәрәкәтен яңача бәяләве уңаеннан КПССның Татарстан өлкә комитетына «келәмгә» чакырылуының драматик вакыйгалары белән бәйле.

Мидхәт Кәрим улына үз фикерен СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалында, үзенең «Октябрь и национальный вопрос в Татарии» («Октябрь һәм Татарстанда милли мәсьәлә») китабы буенча ике көнлек фикер алышуда якларга туры килә (бу җыелышны автор позициясен гаепләү өчен әзерләгән булалар). Мидхәт Кәрим улының, култык таягына таянып, күпсанлы аудитория алдында «Документлар шулай ди» дип кабатлап, үз эшен яклавы бу вакыйганың шаһитларына көчле эмоциональ тәэсир ясый [История..., 2012, б. 11].

Тарих секторы мөдире Х.Г. Гыймади белән бергә И. Сталинга язган хатында ул М. Вахитов турындагы мәкаләне Зур совет энциклопедиясенә урнаштыру кирәклеген аңлата. Шуны ассызыклыйсы килә, хат соңыннан сталинизм дип аталган елларда, илдә куркыныч рухи атмосфера хөкем сөргән вакытта языла. Ахыр чиктә, ул уңай нәтиҗә бирә. Озак фикер алышулардан соң, ортодоксаль идеолог булып танылган СССР Югары хакимияте вәкиле М.А. Суслов оештырган зур эксперт комиссиясе татар революционеры Мулланур Вахитов турындагы мәкаләне, дөрес, җитди төзәтмәләр белән, әмма энциклопедиядә калдырырга рөхсәт итә.

Әлбәттә, заманга бәйле, М.К. Мөхәррәмовка идеологик яктан чикләнгән шартларда эшләргә туры килә. Гыйльми хезмәтләрендә дә, совет фәнендә кабул ителгәнчә, текстның марксизм-ленинизм классиклары әсәрләреннән китерелгән өземтәләр белән чуарлануы, Бөек Октябрь инкыйлабын татар халкының бәхетле язмышына мөһим борылыш буларак яктырту – шул компромиссның чагылышы. Әмма шунысын таныргa кирәк, болар Мидхәт Кәрим улы ачыклаган кыйммәтле фактологик табышларны кабул итәргә комачауламыйлар.

Аның югары фәнни-тикшеренү культурасын аерым билгеләп үтәргә кирәк: моны хезмәтләрендә искәрмәләрнең күплеге, чыганакларга сакчыл мөнәсәбәте күрсәтеп тора.

Сәяси режимның җиңә алмаслык көчен аңлап, М.К. Мөхәррәмов үзенең хезмәттәшләрен дә вазгыять белән исәпләшергә өнди. Әйтик, Ә.Х. Борһанов үзенең инде телгә алынган истәлекләрендә М.К. Мөхәррәмовның Марат Габдерәсүл улы Мөлеков диссертациясеннән Вәисиләр хәрәкәте турындагы бүлекне, аның тарихын дөрес яктыртуга объектив мөмкинлек булмавын аек аңлап, төшереп калдыру

яклы булуы хакында яза. Ә.Х. Борһановның үзен дә докторлык диссертациясендә эсерларның һәм меньшевикларның сәяси язмышын аңлатуга бәйле артык кискен фикерләре белән хезмәтен куркыныч астына куюын искәртә. Тормыш кисәтүләрнең урынлы булуын раслый: Ә.Х. Борһановның оппоненты Мидхәт Кәрим улы уңай бәяләмә язган диссертациясе, расланмыйча, М. Горбачёв үзгәртеп коруларына кадәрге 30 елга фәнни әйләнештән алына [История..., 2012, с. 71, 72].

Үз чоры тарихчылары арасында галимнең оештыру эшчәнлеге гаять зур әһәмияткә ия була. 1963–1982 елларда 18 елдан артыграк ул аларның рәсми башлыгы булып тора, СССР ФА Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтын җитәкли. Хәзерге вакытта бу оешма дүрт институт булып яши һәм эшли: Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, А.Х. Халиков исемендәге Археология институты, М.Х. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.

Совет җәмгыять белемендә бу чорны еш кына үсә барган торгынлык, консерватизм чоры дип атыйлар. Ләкин М.К. Мөхәррәмов җитәкләгән коллективның эшчәнлеге, әйтергә кирәк, бу билгеләмәгә туры килми: оешма әлегә кадәр әһәмияте югалмаган бай фәнни продукция әзерли.

1977–1981 елларда татар лингвистлары «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н 3 томда бастырып чыгаралар, «Хәзерге татар әдәби теле» басмага әзерләнә. 1970 елларның икенче яртысыннан башлап татар халкының классик мирасын әзерләү һәм бастырып чыгару буенча зур эш башкарыла: Г. Ибраһимовның – 8 томда, Г. Тукайның 1970 елларда – 4 томда, 1980 елларда – 5 томда, М. Гафуриның – 4 томда һәм М. Җәлилнең шулай ук 4 томда әсәрләре басылып чыга [Файзрахманов, 1989, С.109]. Институт археологлары тырышлыгы белән төбәкнең бербөтен борынгы тарихы тергезелә. 1980 елларда ТАССРның археологик картасын 6 томда бастырып чыгару археологларның мөһим казанышы була. 1967 елда татар халкы этнографиясе буенча Н. И.Воробьёв, Г.М. Хисаметдиновның «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» («Урта Идел һәм Урал буе татарлары») дигән зур гомумиләштерү сыйфатына ия хезмәте Мәскәүдә дөнья күрә [Татары..., 1967]. М.К. Мөхәррәмов заманында, социаль-сәяси шартлар каршы килеп торган бер вакытта, Иҗтимагый фикер (фактта: ислам гыйлеме) бүлеге төзелә һәм Я. Г. Абдуллинның «Татарская просветительская мысль» («Татар мәгърифәтчелек фикере») дигән бик әһәмиятле монографиясе дөнья күрә. Татар фольклорчылары тырышлыгы белән «Татар халык иҗаты» фәнни җыентыгының 12 томы нәшер ителә. Бу мисаллар, шиксез, М.К. Мөхәррәмов җитәкчелегендә ТӘһТИ коллективының тотрыксыз дөньяда татар халкының этник үзаңын саклап калудагы ныклыгын раслый.

Мидхәт Кәрим улы Мөхәррәмов шәхсән үзе Институт хезмәтләренең башкаладагы дәрәҗәле «Наука» нәшриятында басылуы өчен күп көч куя. Мәскәүдә булганда ул, бу нәшриятка кереп, наширлек

мәсьәләләрендә сөйләшүләр алып бара. Нәкъ менә шунда «История татарской советской литературы» («Татар совет әдәбияты тарихы», 1965), «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» («Урта Идел һәм Урал буе татарлары», 1967), «Современный татарский литературный язык» («Хәзерге татар әдәби теле», 1969), К.Ә. Нәҗипованың «Национализация промышленности в Татарии. 1917–1921» («Татар сәнәгатен халыкка кайтару. 1917–1921», 1976) монографиясе һәм тагын дүрт шәхси монография дөнья күрә.

М.К. Мөхәррәмов директор булган чорда ТӘһТИ фәнни хезмәткәрләрнең квалификациясен күтәрүдә зур уңышларга ирешелә. 1964–1978 елларда гына да 10 кеше докторлык диссертациясен уңышлы яклый. Бик еш Мидхәт Кәрим улына диссертацияләрне бәяләргә туры килә. Аның оппонент сыйфатында катнашуы яклауга чыгарылган фәнни эшнең сыйфат билгесе дә булып тора, Диссертация яклау советы утырышларындагы чыгышлары һәрвакыт принципиаль, эшлекле характерда була.

Шул ук вакытта Мидхәт Кәрим улы кеше хәленә керә белә торган җитәкче иде. Ул яшь хезмәттәшләренә сүз һәм эш белән ярдәм итәргә тырышты. Бу хакта Клара Романовна Синицына, Тәэминә Әхмәт кызы Биктимерова аеруча җылылык белән искә алалар. М.К. Мөхәррәмовның яшь талантлы кадрларга карата сакчыл мөнәсәбәте турында Равил Госман улы Әмирханов мисалы да сөйли: ул, фатиры булмау сәбәпле, Яр Чаллыга күченергә җыена. Бу хакта белгәч, Мидхәт Кәрим улы КПСС өлкә комитеты аша мәсьәләне хәл итә һәм галимне Институтта калдыруга ирешә.

М.К. Мөхәррәмов белән шәхси аралашуыбыз еш булмады: аспирантурага керү имтиханы тапшыру һәм Гыйльми совет утырышларында ел саен үткәрелә торган аспирантлык хисаплары белән чикләнә диярлек. Ул мондый чараларда һәрвакыт катнаша һәм кызыксыну күрсәтә иде. Беренче тәэсир – мин аны табигать тарафыннан иң матур сыйфатлар юмарт бүләк ителгән кеше буларак кабул иттем. Аның үз дәрәҗәсен белүе, аз сүзлелеге, зыялылыгы һәм нәзакәтлелеге, чын ир-атларга хас рухи көче күзгә ташланып тора иде.

Минем фикеремчә, Институтта эшлекле, иҗади, иптәшләрчә атмосфера хөкем сөрү – директорның зур казанышы, ул билгеләгән юл булды. Озакка сузылмаса да, бергәләп эшләү дәверендә мин хезмәттәшләремнең М.К. Мөхәррәмовка ихтирамлы мөнәсәбәтен күзәттем, аларга карата, үз чиратында, җитәкче һәрвакыт зыялылык саклады.

Бик демократик рәвештә узган 60 яшьлек юбилее истә калган. Көне буе аның кабинетына бетмәс-төкәнмәс ташкын булып тарихчылар делегацияләре килә, алар юбилярны үзләренчә, ихластан котлыйлар. Аннары Татар кулинариясе йортында бик күңелле, кызыклы тостлар, шаяртулар белән үрелгән онытылмаслык кичә булды, анда Гыйльми совет әгъзалары һәм тарих бүлеге хезмәткәрләре, шул исәптән лаборантлар да чакырылган иде.

Мидхәт Кәрим улының тормышы турында уйланулар әлегә фәнни тикшеренүләрдә тиешле анализ тапмаган совет галиме образының бар катлаулылыгын аңлауга юл күрсәтә. Конформизм, идеологик толерантлык, битарафлык юнәлешендә формалашкан типажга М.К. Мөхәррәмовның үзгәртеп кору һәм сәяси плюрализм чорында хәбәрдарлык шлюзлары ачылуга ук милли тарихны анализлауда тотрыклы шаблоннардан арынуы һәм тарихи чыганакчылык белемендә аутсайдерга әйләнмәве ничектер тәңгәл килми. Бу хакта югарыда телгә алынган 1917–1918 еллардагы Татарстан социалист-мөселманнары, М. Вахитов, М.Х. Солтангалиев хакындагы мәкаләләр дә сөйли.

Мидхәт Кәрим улы лаеклы гомер кичерде. Безнең фикеребезчә, аның тормыш стратегиясен тирәнтен аңлауга Александр Кушнерның «Заманны сайлап алмыйлар: анда яшиләр һәм бакыйлыкка күчәләр / дөньяда теләнеп һәм үпкәләп йөрүдән дә зуррак явызлык юк» дигән шигъри юллары ярдәм итә ала. М.К. Мөхәррәмовның фәнни, һөнәри, шәхси уңышлары – барлык көчне намуслы нәтиҗәгә ирешүгә юнәлтеп тә, гамәлдәге иҗтимагый вазгыятьтә мөмкинлекләрнең чикләнгәнлеген аек аңлау белән бәйле. Ул гаҗәеп тирән акылга, гражданлык җаваплылыгына ия булып, тормышта яңаны тудыруга, иҗат итүгә, намус белән эшләүгә, укытуга хезмәт иткән зыялылар төркеменә керә. Шуның белән ул үзен белгән кешеләр арасында мәңге җуелмас абруй казанды.

Әдәбият

История. Профессия. Судьба. Памяти Мидхата Каримовича Мухарямова. Издание 2-е, доп. и доработ. Казань: Идель-Пресс, 2012. 184 с.

Мухарямов М.К. Левые социалисты-мусульмане Татарии в 1917–1918 гг.; Революционер-гуманист (к вопросу о партийности М. Вахитова); М.Х. Султан-Галиев о трех течениях общественно-политической жизни татар к февралю 1917 г.; В чем Сталин обвинял татар? // История. Профессия. Судьба... С. 94–102, 119–137, 149–158.

Татары Среднего Поволжья и Приуралья / отв. ред Н.И. Воробьев, Г.М. Хисамутдинов. М.: Наука, 1967. 537 с.

Файзрахманов Г.Л. Развитие гуманитарных исследований в 40–80 годы: к 50-летию ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР // Великий Октябрь и некоторые вопросы формирования татарской социалистической нации. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1989. С. 96–122.

Галләмова Әлфия Габделнур кызы,
тарих фәннәре докторы, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының баш гыйльми хезмәткәре